

УДК 811.161.2'373

С. А. Бузько

ОКАЗІОНАЛЬНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В СУЧАСНОМУ ХУДОЖНЬОМУ МОВЛЕННІ

Бузько С. А. Оказіональні словосполучення в сучасному художньому мовленні.

У статті описано структурно-семантичні та функціонально-стилістичні особливості індивідуально-авторських (оказіональних) словосполучень, що використовуються в текстах сучасної української прози, зокрема у творах О. Ірванця, Т. Прохаська, І. Карпи, С. Поваляєвої та ін.

Ключові слова: оказіональна лексична сполучуваність, лексичні мовні норми, оказіональні словосполучення.

Бузько С. А. Оказиональные словосочетания в современной художественной речи.

В статье описаны структурно-семантические и функционально-стилистические особенности индивидуально-авторских (оказиональных) словосочетаний, употребляемых в текстах современной украинской прозы, в частности в произведениях А. Ирванца, Т. Прохасько, И. Карпы, С. Поваляевой и др.

Ключевые слова: окказиональная лексическая сочетаемость, лексические языковые нормы, окказиональные словосочетания.

Buzko S. A. Occasional word combinations in the modern Ukrainian prose.

The article presents the structural-semantic and functional-stylistic purpose of the occasional word combinations, which are used in the texts of modern Ukrainian prose.

Key words: occasional lexical combination, lexical language norm, occasional word combinations.

Оказіональна лексична сполучуваність вивчається в межах загальної проблеми різноманітних виявів оказіональності в мовленні, зокрема в лексиці; у них відбувається своєрідне зняття лексико-семантичних, стилістичних та інших обмежень, що накладаються мовною системою на процеси сполучуваності слів. У статті будуть описані структурно-семантичні типи оказіональних словосполучень, а також особливості їх функціонування в текстах сучасної української прози.

Учені по-різному номінують і тлумачать подібні факти індивідуально-авторської мовотворчості. Одні дослідники використовують стосовно таких утворень термін «оказіональні сполучення слів» або «оказіональні словосполучення» (Е. Ханпіра, Н. Зуєва) [5, с. 297–301; 2, с. 66–77]; інші трактують їх як лексико-синтаксичні оказіоналізми (Г. Вокальчук) [1, с. 25]. Український лінгвостиліст В. Чабаненко розглядає подібні приклади у площині відхилення від лексичних норм як експресивні

індивідуально-авторські словосполучення, «що не мають предметно-логічної основи, порушують загальноприйняті міжстильові норми і володіють особливою стилістичною виразністю» [6, с. 106]. Як слушно зауважує вчений, діалектика okazіональних словосполучень полягає в тому, що, будучи відхиленнями від мовної норми, вони водночас спираються на нормативні моделі сполучуваності слів [6, с. 107]. Серед найтиповіших моделей неuzuальних поєднань слів учений виділяє такі:

1) «іменник + дієслово» («підмет + присудок»): *море плаче, трави ходять*;

2) «прикметник + іменник» («означення + підмет» або «означення + додаток»): *малинові слова, русявий місяць*;

3) «іменник + іменник» («підмет + додаток або неузгоджене означення», «додаток + неузгоджене означення»): *армія чайок, пелюстки уст*;

4) «дієслово + прислівник» («присудок + обставина»): *в'януть гірко; голубино горять* [6, с. 107].

За нашими спостереженнями, до запропонованої дослідником класифікації okazіональних сполучень слів можна додати ще один (5-й) тип: «дієслово + іменник» («присудок + додаток або обставина, виражена прийменниково-відмінковою формою іменника»): *пожбурити промову* (8, с. 49); *(він) дивився вечір* (9, с. 5).

Лексеми, поєднані за 1-ю моделлю, зазвичай створюють метафору антропоморфічного змісту: *час сказився* (9, с. 25); *вулиця фліртує зі мною; голосить небо; вона (осінь) не вивернеться від мене* (12, с. 18, 82, 15); *вистромилає усмішка* (8, с. 114). Подібні сполучення слів не властиві загальномовному вжитку, у них порушена запрограмована системою мови лексико-семантична поєднуваність. Наприклад, дієслово *сказитися* має два зуальні значення: 1) захворіти на сказ; 2) утратити самовладання від гніву, розлютитися [3, с. 802]; *фліртувати* означає «залицятися, кокетувати» [3, с. 903], відповідно, ці слова поєднуються з іменниками на позначення істот. Зв'язок цих дієслів із іменниками *час* і *вулиця* уможливується в конкретних мовленнєвих ситуаціях, у певних контекстових умовах. У таких прикладах розширюються межі лексичної сполучуваності дієслова (предиката), у результаті чого воно вживається в переносному значенні.

Неuzuальна лексична сполучуваність за 2-ю моделлю породжується прагненням письменників уникнути стандартних, певною мірою очікуваних епітетів. Okazіональні сполучення слів цієї групи найбільш характерні для досліджуваних нами творів. Вибір атрибутивної лексики у сполученнях цього типу залежить від деяких екстралінгвальних чинників, зокрема від особливостей суб'єктивного, порівняльно-асоціативного світобачення

письменників. У сучасних прозових текстах такі поєднання слів не завжди виконують дескриптивну (образотворчу) функцію; переважно такі поєднання слів уживаються в текстах сучасної прози задля іронічної характеристики певних осіб, предметів, ознак або явищ навколишньої дійсності, тобто виконують оцінну функцію: *футбольних матчів, політичних мітингів та інших фізкультурно-просвітницьких шабашів* (5, с. 20); *дівчина з неробітничими очима* (11, с. 25); *Написала вона це актуальному коханцеві* (9, с. 45); *епізодичні дівчата* (3, с. 128); *алеєю рахітичних гіпсових колон* (7, с. 51); *глибока унітазна філософія* (10, с. 53); *Ліда мене приваблює тим, що вона просто ходячий секс* (4, с. 160).

На окрему увагу заслуговують такі okazіональні поєднання слів, які є не лише незвичними та оригінальними, а певною мірою навіть парадоксальними: *творчий збоченець* (10, с. 87); *Дівочка мені така дзвонила, з білявим голосом* (9, с. 148); *Губи Астрід такі непристойні; Оцей третій ковзас по мені блискучими оливковими очима, такими великими і такими розгойданими; У мене каштанові очі <...> каре волосся* (1, с. 47, 118, 45). Як бачимо, незвичайність та непередбачуваність у поєднанні слів може виникнути не тільки тоді, коли слово використовується в переносному значенні, але й завдяки протиставленню понятійних сфер, яке виникає внаслідок розширення предметно-логічних зв'язків між словами.

В okazіональних словосполученнях, утворених за 3-ю моделлю, спостерігається розширення лексико-семантичної сполучуваності опорного компонента, й, відповідно, збільшення його потенційної валентності, що врешті створює ефект okazіонального: *це справді тавро осені* (12, с. 16); *перетасовування безодень* (2, с. 78); *ти була спотворена вагітністю мого прокляття; метастаз будівель; серце літа, літо серця; істерики природи* (10, с. 12, 29, 66); *вона стала вбивцею слів* (7, с. 37); *монстри й рептилії її відсутності* (5, с. 402); *Сойка ударилася об порцеляну неба; кругле обличчя, з павутинням губ; зі смородинами чорних очей обличчя* (11, с. 15, 4). У наведених прикладах okazіональні сполучення слів виконують передусім дескриптивну функцію, оскільки підкреслюють образність висловлювань. Виявлені у стрижневих словах нові семантичні відтінки допомагають створити індивідуально-авторську метафору. В основу більшості подібних okazіональних поєднань слів покладено різноманітні асоціації, що відбивають авторське сприйняття реального чи вигаданого художнього світу.

Крім цього, сучасні письменники користуються подібними сполученнями слів задля надання мовленню іронічних відтінків: *гектари*

поетів, зерносховища графоманського римування (11, с. 27); *відхаркуваня харчової промисловості; двобій егоїзмів* (3, с. 129, 151); *шлунок в коматозі; секс у душі* (9, с. 52, 48); *конкурс романів і п'єс «Кремація слова»*; *два космоси фекалій* (8, с. 63, 185); *барабани Страдіварі* (2, с. 52).

Нами була зафіксована незначна кількість прикладів, компоненти яких поєднані за 4-ю моделлю. У таких okazіональних сполученнях лексем відбувається не лише розширення семантичних зв'язків поєднуваних слів, але й своєрідне оновлення значень обох компонентів. Зазвичай такі поєднання слів також надають оповіді іронічного забарвлення: *Його брови трагічно посмикуються; його окуляри так мудро поблискують* (1, с. 58, 66); *вицент проспала* (10, с. 140); *гордовито не розуміє анічогісінько; кудлато вилазить зі свого леговища; вони сплять самовіддано і натхненно* (3, с. 101, 216, 125). Задля цього ж у сучасних прозових текстах використовуються okazіональні поєднання слів, оформлені за 5-ю моделлю: *Вона почала ворухити думками* (6, с. 8); *їй блювалося піврічними депресіями* (9, с. 70); *Писала навіть не в шухляду, а сюди, в ліжко. Творила під себе; скільки тут ще літературою катуватимуть?* (8, с. 111, 47).

У художньому тексті okazіональні словосполучення, побудовані за різними моделями, можуть взаємодіяти, утворюючи розгорнуті метафори й продукуючи, за висловом В. Чабаненка, ланцюгову експресію [6, с. 108]. Для розуміння таких сполучень потрібне образне, порівняльно-асоціативне мислення, оскільки вони можуть утворювати складну (розгорнуту) метафору: *намагаюся уявити собі цього дурня, склеєного – із целюлози необов'язкових слів? із крабових паличок нестримного сміху? із слюдяних плиток критики чистого розуму?* (7, с. 54); *у цьому еkleктичному заповіднику струхлявілого московського модерну* (3, с. 151). Отже, на відміну від узвичаєних поєднань слів, okazіональні словосполучення порушують норми узуальної лексичної поєднуваності, підкорюючись складним асоціаціям письменників і створюючи несподівані словесні образи [4, с. 366].

Отже, амбівалентність okazіональних словосполучень полягає в тому, що, порушуючи якоюсь мірою мовну норму, вони водночас спираються на наявні в сучасній українській мові нормативні моделі сполучуваності слів. Зазвичай у неузуальних словосполученнях розширюються межі лексичної сполучуваності опорного компонента, завдяки чому він набуває незвичних семантичних відтінків, оновлюючи своє значення. З okazіональною лексичною сполучуваністю пов'язане зрушення й збагачення семантики слова та оновлення смислових зв'язків між словами. Використання в

сучасних прозових текстах okazіональних словосполучень зумовлюється різними авторськими інтенціями. Найчастіше такі елементи використовуються задля надання мовленню іронічного забарвлення та висловлення суб'єктивного ставлення авторів до певних явищ навколишнього світу. Отже, зазвичай okazіональні сполучення слів виконують у сучасних прозових творах оцінну функцію; інколи оцінна функція накладається на дескриптивну. Власне дескриптивну функцію неузואльні поєднання слів виконують у постмодерних текстах в обмеженій кількості випадків, – створюючи оригінальні, несподівані словесні образи, вони посилюють емоційність та експресивність висловлювання.

Література

1. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект): [монографія] / Г. М. Вокальчук. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524 с.
2. Зуева Н. Ю. Некоторые наблюдения над окказиональной сочетаемостью слов / Н. Ю. Зуева // Лингвистический анализ текста : [сб. статей]. – Алма-Ата, 1982. – С. 66–77.
3. Сучасний тлумачний словник української мови / [за заг. ред. В. В. Дубічинського]. – Харків : ВД «Школа», 2008. – 1008 с.
4. Ткачук І. О. Семантико-прагматичні особливості okazіональної метафори / І. О. Ткачук // Дискурс сучасної історичної романістики : Поетика жанру : [наукові студії]. – К. : Вид-во Київського ун-ту, 2000. – С. 363–368.
5. Ханпира Эр. Окказиональные элементы в современной речи / Эр. Ханпира // Стилистические исследования (на материале современного русского языка) : сб. статей / [отв. ред. В. Д. Левин]. – М. : Наука, 1972. – С. 245–317.
6. Чабаненко В. А. Стилiстика експресивних засобів української мови / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2002. – 351 с.

Список використаних джерел

1. Андрухович С. Жінки їхніх чоловіків / С. Андрухович. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – 160 с.
2. Андрухович Ю. Рекреації : [романи] / Ю. Андрухович. – К. : Вид-во «Час», 1997. – 287 с.
3. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Ю. Андрухович. – К. : Критика, 2003. – 317 с.
4. Винничук Ю. Весняні ігри в осінніх садах / Ю. Винничук. – Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2007. – 288 с.
5. Жадан С. Капітал / С. Жадан. – Харків : Фоліо, 2006. – 797 с.
6. Жолдак Б. Гальманах / Б. Жолдак. – К. : Факт, 2007. – 248 с.
7. Іздрик Ю. Подвійний Леон / Ю. Іздрик. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. – 204 с.
8. Ірванець О. Рівне/Ровно (стіна) : [нібито роман] / О. Ірванець. – Львів : Кальварія, 2002. – 189 с.
9. Карпа І. 50 хвилин трави: [новели] / І. Карпа. – Львів : Кальварія, 2006. – 238 с.
10. Поваляєва С. Екзгумація міста : [новели] / С. Поваляєва. – Львів : Кальварія, 2006. – 160 с.

11. Процюк С. Жертвопринесення : [роман] / С. Процюк // Кур'єр Кривбасу. – 2003. – № 161. – С. 23–102.
12. Прохасько Т. Лексикон / Т. Прохасько. – Львів : Кальварія, 2004. – 187 с.
Стаття надійшла до редакції 25.07.2015 р.